

В. БІДНОВ.

ДЗВОНИ.

КОРОТКІ ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ.

ВАРШАВА.
Друкарня Синодальна.
1931.

Д З В О Н И.

I. КОРОТКІ ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ.

I.

В наші дні весь християнський світ вживає дзвони, як знаряддя для оповіщення часу молитви й для скликання вірних на богослуження. До сього ми так при звичаїлися, що вважаємо дзвони звичайним явищем і забуваємо, що це явище в Християнській Церкві порівнюючи пізнього походження. Нема сумніву, що в перші три віки свого існування Християнська Церква їх не знала, та взагалі не мала ніякого іншого знаряддя для скликання своїх членів на молитву. Вороже відношення греко-римського громадянства до християн й ті переслідування, які вони терпіли як з боку народних мас, так і влади виключали всяку можливість вживати якісь приладдя для скликання вірних, а тому про день та годину (а часто й місце), найближчого богослужбового зібрання християнської громади оповіщалося тут же на зібранні або пізніше через окремих осіб (може, діаконів та діаконис), які обходили доми членів місцевої громади і оповіщали про те, коли відбудеться богослужбове зібрання. Од часу перемоги християнства над язичеством християне користуються старим способом скликання на молитву; утворився особливий клас низчих клириків, що звалися лаосинактами; вони, обходячи доми вірних, попереджали людність про час богослуження. Згодом стали вживати й спеціальне приладдя для зазначеної цілі. Коли саме з'явилося таке приладдя, за відсутністю про те докладних історичних вказівок, сказати трудно. Що знаємо про таке приладдя, те відноситься вже до часів пізніших. Можна твердити, що в часи утворення Православної Церкви на Русі-Україні на грецькому сході (та й на латинському заході) таке приладдя вже існувало й перейшло до нас разом з християнством. Зазначеним приладдям були дерев'яні або металеві дошки, в які били, чи стукали, молотком. Оці дошки називалися билами або клепалями. Дехто з дослідувачів прикладає обидві ці назви до обох родів дощок, не роблячи між ними різниці, на тій підставі, що ніби-то „клепало“—болгарська й сербська назва була вза-

галі¹⁾. Але ж самі назви ці вказують на те, що „било“ відноситься до дошки дерев'яної, а „клепало“ до дошки метальової (пригадаймо український вираз: „клепати косу“—бити молотком косу, положивши її гострою стороною на „бабку“, щоб вона була тонше, гостріше). Такі би-ла в нас існували вже в XI ст. Наш літопис, оповідаючи про смерть Преподобного Феодосія Печерського, зазначує, що той, коли помирав після п'ятиденної недуги, велів вивести себе з келії; його винесли й „поставиша прямо церкви; онъ же повелѣ звати братію всю, братья же, ударивше въ било, и собрашася вси“²⁾).

З цього бачимо, що в Печерському монастирі в перші часи його існування билем скликали братію на молитву.

Дерев'яне било в греків робилося з явора (*αἰθέραμος*) і було двох родів: велике (*τῆμαντρον μέγα*) й мале (*τῆμαντρον μικρόν*). Перше звичайно висіло, а останнє було ручним; його, коли стукали в нього, держали в руках і ходили з ним з місця на місце. Мале било виявляло з себе дерев'яну, гладенько обтесану дошку, метрів два-три завдовжки, пальців чотири-пять завширшки й пальців два-три завтовшки; посередині воно було звужене, щоб зручно держати в руці. По краях дошка була трохи тонша й мала по дві-три дірочки для того, щоб звук був ліпшим. Велике било (*τῆμαντρον μέγα* або коротше—*τὸ μέγα*)—дерев'яна дошка в два, а то й більше, метрів довжини, до метра завширшки й товщиною нашої звичайної дошки, добре обтесаної. Велике било завжди висіло. В нього, як і в мале, били дерев'яними молотками. Що-до била метальового, або клепала, то воно представляло залізну (*τὸ σιδηροῦν*) або мідну (*τὸ χαλκοῦν*) штабу, зігнуту в дугу; вона мала метра півтора завдовжки, п'ять-шість пальців завширшки й три-пять сантиметрів завтовшки. Метальове било (клепало) завжди висіло. В грецьких монастирях звичайно знаходимо всі три оці била, в церквах же парохіальних—бачимо переважно велике дерев'яне било³⁾. Наші паломники та взагалі мандрівники

Дзвін Св. Патрика (V в.).

¹⁾ „Прав. Богосл. Энциклоп.“ Лопухина, т. XI, кол. 57, стаття А. Петровського.

²⁾ „Пол. Соб. Рус. Лѣтоп.“, т. I, 80. Зазначене било Печерського монастиря висіло коло церкви. В оповіданні про прозорливість печерського старця Матфея літописець говорить: „идущо же ему единою (з церкви), съде опочивая подъ биломъ“, і саме тоді бачив, як нечисті духи входили через браму до монастиря. Пол. Соб. Рус. Лѣт.. т. I, 82 (під 1074).

³⁾ Голубинській Е., т. I, 2-га пол., 159—160 (вид. 2-е).

звертають на них свою увагу й подають про них більш-менш докладні відомости. Так, відомий „пішоходець“ першої половини XVIII в. Григорович-Барський свідчить, що в греків з обох боків „паперти“, замість наших дзвіниць, висять залізні та дерев'яні дошки, які в наших уставах називаються билами та клепалями; в них б'ють для скликання вірних до церкви¹⁾. Про вживання греками бил та клепал свідчить Федор Вальсамон (XI в.), що вияснював символічне значіння бил і рівняв їх з трубою ангельською перед страшним судом (Голубинській, т. I, пол. 2, 152, вид. 2-ге). Про била в греків пише й Лев Алляцій (1586—1669) в описові грецького храму²⁾.

Греки частіше вживали била дерев'яні; в нас же на Україні й на Московщині—метальові (клепала). Голубинський таку різницю пояснює тим, що на сході била робилися з явора (*τρενδαμνος*), який давав дуже сильний звук, наше ж дерево дає слабкий звук, і тому треба було, в цілях гучности, користуватися металевими дошками-клепалами („Истор. русск. Церкви“, т. I, 2-га пол., 160, вид. 2-ге). Відомостей про била на Україні та на Московщині маємо занадто мало. Тільки факт вживання (дерев'яних) бил московськими старовірами ще в XIX ст. та зразки їх в деяких монастирях (напр., в Геосиманській пустині, коло Москви, ще в р. 1844) дають підставу думати про їх дуже широке розповсюдження. Останнє било дерев'яне, „з доволно тонкої, сухой доски, выгнутой коромыслом“; воно давало „приятный, хотя и глухой звук“ (Энцикл. слов“. Брокгауза и Эфрона, т. VI, 858). Збереглися аж до останніх часів в монастирях або переховуються по музеях (як напр., в Катеринославі, в музеї А. Поля) клепала (метальові била). Форма їх не однакова: то вони розплющені, як дошка залізна чи мідна, то вони дуговидні, з гладенькою рівною верхньою стороною, з ланцюжками, на яких вони були підвішені. Очевидно, розповсюдження дзвонів остаточно не витіснило клепал, і вони вживалися одночасно з дзвонами. Це можна підтвердити виразними свідченнями. Архієпископ Савва (Тихомирів) в своїх автобіографічних записках згадує про вживання клепала (яке він називає „обручем“) в 1870 р. в Київ-Печерській Лаврі: як дзвонили в усі дзвони до вечерні, то одночасово били і в клепала. „О шостій годині вечера (29 серпня 1870 р.) вдарили в тисячепудовий дзвін на всенощну. Звук дзвону дуже приємний для слуху. У всі дзвони дзвонили з придатком ударів у залізний обруч (било) — виходило дуже оригінально“³⁾.

¹⁾ Беру з „Нов. Скрижали“ (СПБ, 1859), стор. 52. Григорович-Барський залізні била називає клепалами й пояснює, коли їх вживають. Ibid., 502.

²⁾ Nowowiejski, Wykład liturgji kościoła katolickiego, t. I, Warszawa, 1893, 1246.

³⁾ „Хроника моей жизни“..., т. IV, 341.

Існування бил і клепал ще і в XIX ст. пояснюється не тільки тим, що в глухих закутках тяжко й часто занадто дорого було добувати дзвони, а й тому, що був сильний нахил до вікової традиції, до стародавніх звичаїв, завдяки чому в деякі дні та моменти зовсім не дзвонили в дзвони, хоч вони й були, а „знаменували” тільки в било. Звичай такий міг триматися в нас і під впливом Лвонських монастирів, де біла вживаються аж до останнього часу. Про вживання бил та клепал в православних монастирях бувшої Російської держави та в греків і на Аевні в кінці XIX ст. можна бачити вказівки і в брошурі Смоленського: „О колокольномъ звонѣ въ Россіи”, ст. 14—15 (Одбитка з „Рус. Музык. Газеты”, 1907 р. №№ 9—10).

II.

В історичній літературі зустрічаємо звістку, що дзвони почав робити св. Павлин, єпископ м. Ноли в Кампанії (353 — 439), а до такої думки прийшов він таким чином. Одного разу, саме тоді, як заходило сонце, він переходив через лісову поляну. Золоте проміння вечірнього сонця, що ось-ось зайде, забарвляло гущавину листя на дереві та одбивалося на лісових квітах, що вкривали поляну; кругом панувала така урочиста тиша, що єпископ од переповненого радстю серця склав на молитву руки й підняв до неба очі, промовляючи: „Господи світів! будь прославленим і благословеним в оцьому зеленому раю! Покажи, Господи, всесильний Господи, що Ти знаходишся коло мене й пробудеш до кінця днів моїх”... Промовивши те, він впав на коліна і захопився молитвою, з похиленою на знак покірливості головою. Коли ось чує, що кругом його розноситься тихий дзвін. Озираючись, бачить, як легенький вітрець хитає блакитні головки польових дзвоників, що вкривали всю поляну. На спогад про ту благословенну хвилину св. Павлин звелів зробити (одлити) до своєї церкви в Нолі величезний зразок того лісового цвітка-дзвоника, і цей зразок, повішений в церкві, своїм прекрасним дзвоном почав скликати вірних на молитву¹⁾.

Наведене оповідання про винахід дзвона і навіть перше вживання його св. Павлином Ноланським не має ніяких підстав в історичних пам'ятниках. Сам Павлин ніде не згадує про дзвони ані в творах своїх взагалі, ані зокрема в спеціальному описові (зробленому віршами) збудованої ним в Нолі церкви св. Фелікса, хоч він в цьому описові не забуває згадати й про такі дрібнички, що мають непорівнянно менше значіння, ніж дзвони. Отже, як би він справді завів в своїй церкві дзвони, то згадав би про них поруч з іншими церковними та богослужбовими речами своєї церкви-базилики. Далі, історичні відомості,

¹⁾ Nowowiejski An., Wykład liturgji kościoła katolickiego, t. I, Warszawa, 1893, str. 1247.

які маємо од різних письменників, свідчать виразно про те, що дзвони, як знаряддя для скликання христіан на молитву, з'являються пізніше часів Павлина Ноланського. Нарешті, дзвони відомі й вживаються задовго до появи христіанської релігії. Так, найраніші відомості про дзвони йдуть від китайців. За 2260 літ до нашої ери один з богдыханів звелів вилити дванадцять дзвонів, що давали звук в межах п'яти музичних тонів. Друга китайська звітка відноситься до 522 року перед Христом: Кінг-Кванг наказав виковати дзвони для вживання на своєму дворі¹⁾. В єгипетських розкопках знаходять багато стародавніх бронзових дзвоників. В Індії та Скандинавії дзвоники вішали на шию деяким ідолам. На колесниці, що 323 р. на ній перевозили тіло Олександра Македонського, почеплено було великі дзвони, звук яких розносився далеко; 64 мули, що тягли цю колесницю, мали в себе на лобі невеликі золоті дзвоники²⁾.

Відомі дзвони були й грекам та римлянам. Тільки вони були невеликі і служили для різних життьових потреб. Дзвонком давали знати про розпочаток торгу. Страбон оповідає про якогось музику (лютниста) що, прибувши на один з грецьких островів, зібрав грою своєю натовп людей коло себе. Під час гри почувся звідкись дзвінок; негайно всі слухачі кинулися в той бік, звідки чути було дзвінок. Коло музики зостався тільки один глухий. Коли музика з подякою запитав цього глухого, чому це всі люде подалися на дзвінок, глухий відповів: „Чи дзвонили? Прощай—то рибний торг“—і пішов за іншими³⁾. В греків такий дзвоник називався *κρόσσον*, в римлян *tintinnabulum*.

Що-до римлян, то дзвониками, що висіли коло палаців, давали знати про відчинення публічних терм. Светоній в життєписові Августа свідчить, що той повісив дзвона (*tintinnabulum*) зверху Юпітера Капітолійського⁴⁾. Вживали римляне дзвонків і в господарському життю: будили рабів, вигоняли по дзвінку худобу і т. д. Для цілей релігійних вживали дзвонків і греки, й римляне. Маємо відомості про вживання їх в церемоніях на честь Прозерпини, Діоніса, Цибели та інших божеств.

Відомі були дзвоники і боговибраному народові ізраїльському. Мойсей, з наказу Господа Бога, робить для Аарона, як первосвященника, верхню ризу, а „по краях її гранатові, блакитні, пурпурові та кармазинові яблука, навкруги краю її, і дзвінки золоті проміж ними з усіх боків: дзвоник золотий і яблуко, дзвоник золотий і яблуко, по подолу верхньої ризи з усіх боків“ (Ісх. 28, 33-34). Отже, тут невеличкий

1) Nowowiejski, I, 1248.

2) Ibid., I, 1248.

3) Strabo, lib. XIV, I, 22.

4) Nowowiejski, I, 1248.

дзвоник вживається для прикраси старозавітньої богослужбової одежі старозавітного первосвященника.

З наведених прикладів бачимо, що в часи до-християнські у всіх народів, крім китайців, дзвоники були невеликі й уживалися переважно для цілей життєво-практичних, в небагатьох порівнюючи випадках—для цілей культу, а робили їх з золота, срібла, бронзи. Виключно ж богослужбове, культове значіння, як знаряддя для скликання людей на богослуження, дзвоном надали тільки християнські народи, що надали їм великий розмір, своєрідну форму і свої власні прикраси.

Найраніше богослужбове значіння дзвоном було надане на Заході. В Латинській Церкві невеличкі дзвоники називаються нолами, великі ж—кампанамі. Обидві ці назви виводять од міста Нола та середнь-італійської області Кампанія, де знаходиться зазначене місто Нола. На цій підставі й базується твердження, ніби то дзвони винайдено в Італії, а саме в Кампанії, тим паче, що й греки називають дзвін *ἡ καμπάνη*, звідки ця саме назва перейшла і в наші богослужбові книги („кампань“, кампаны¹⁾). Але ж історичні відомості, як і археологічні знахідки примушують нас перші появи дзвонів та вживання їх під час богослуження пристосувати до тих країн, що були залюднені кельтськими народами, себ-то до Галії та Швейцарії на континенті й до островів Британії та Ірландії. Правда, тутешні дзвони були невеликі, ручні, а проте широко розповсюджені; вони звичайно називаються кельтськими і припадають на V, VI і VII в.в. Мають вони чотириохвотну або круглу форму, виковані з залізної бляхи, іноді вилиті, завбільшки такі, що їх можна тримати в руках. Трапляються й більших розмірів, таких, що можна їх чути порівнюючи далеко. Символичне значіння таких дзвонів невідоме. Є звістка, що Св. Патрик, апостол Ірландії († коло 460 р.), висвячуючи одного з своїх учнів на Єпископа, дав йому між іншим і пушку з дзвоником, і той стояв з жезлом в одній руці і з дзвоником в другій; тим дзвоником новопоставлений Єпископ розмахував кожного разу, як хотів говорити. Відомо, що на дзвоникові, як на священному предметі, присягали. Найстарішим дзвоником вважають знайдений на могилі Св. Патрика, через що й називають його Патриковим. Важить він більше трьох фунтів і переховується в музеї Ірландської Королівської Академії¹⁾.

Невеликі кельтські дзвони поволі збільшуються і вживаються вже для скликання вірних на богослуження. Життя західніх святих дають нам більш-менш виразні вказівки на це. Легенда про Св. Галла говорить, ніби то в 524 р. в Римі вже було багато дзвонів; коло 540 р. маємо вказівки на вживання дзвонів у Бельгії. В VI-м віці жив перший відомий лудвисар — ірландський монах Дагей, що викував 300 дзвонів

¹⁾ Nowowiejski, I, 1249.

за своє життя. Про дзвони згадує і брєвіарій Aberdeen'а (кінець VI в.). З життя Св. Григорія Турського (+ 590 р.) тиж видно, що дзвони вживалися ще раніше його життя. Св. Колюмбан (+ 599 р.), проповідник християнства в Шотландії, ходив з іншими монахами на молитву до церкви о півночі *pulsante campana* (як тільки ударять в дзвін)¹⁾. Зразками дзвонів VI в. являються дзвін Св. Готеберти в *Neuon* і дзвін в Леоні (в Бретані); перший з них залізний, а другий мідний, з ушком на горі для підвищення; обидва вони ковани. В VII ст. Св. Боніфаций, проповідуючи християнство в Германії, поширив тут і дзвони, що привозилися з Англії. Один з таких дзвонів зберігся ще й досі в Кельні (т. зв. дзвін Св. Цецилії)²⁾.

В VIII ст. дзвони на Заході поширюються ще більше, а разом з тим виникає і новий спосіб їх вироблення: в попередні часи їх кували з залізної або мідної бляхи, збиваючи її цвяхами, тепер же їх виливають. Вже Валафрид Стробон (+ 849) розрізняє *campana fusilia* (вилитий) і *productilia* (збитий). Карл Великий, що дуже дбав про розповсюдження християнства та інтереси Церкви, спричинився й більшому поширенню дзвонів. Він закликав монахів-людвигарів, оддавав на дзвони стару бронзу, додавав до міді ще й срібла, сам захоплювався дзвонами. В другій половині VIII ст. дзвони появляються і в Римі: папа Стефан II (752—757) зробив на базиліці Св. Петра вежу і там повісив три дзвони. Вони, очевидно, були ліпші за ті, що вживалися в межах Карлової держави, бо аббат Амаларик, пізніше — Єпископ Трирський, сучасник Карла Великого, в одному з своїх листів, називає ті дзвони „першими, які він бачив“³⁾.

В IX ст. дзвони на Заході вже мають загальне поширення. Коло 839 р. Мецький Єпископ Андерсен повісив в своїй катедральній соборі 12 дзвонів. В одному з понтифікалів IX ст. знаходимо звістку про те, що папа Лев IV (847—855) збудував дзвіницю при церкві Св. Андрея й повісив там дзвона⁴⁾.

З того часу, як почали виливати дзвони, на заході повстає звичай прикрашати їх різними священними та символічними предметами і написами. Вже найдавніший дзвін (як говорить Росі), знайдений в Тосканії, в Каніно (околиці Вітербо) бронзовий дзвін, одлитий в VIII ст. в верхній своїй частині коло тройного вушка має два хрестики й напис, який, на жаль, не зберігся в цілості: „(in nomine) Domini (nostri Jesu) Christi et sancti Michaelis Archangeli (offert) Vivertius“. Крім хрестиків та напису, дзвін цей має ще в горі, трохи нижче ушок, дві трьохкутні дірочки. Маємо звістку, що ще в XI ст. такі дірочки робилися

1) Nowowiejski., I, 1249—1250.

2) Ibid., I, 1250.

3) Ibid., I, 1250.

4) Ibid. 1250.

в дзвонах для того, щоб ті ліпше дзвеніли („*Foramina triangula juxta collum, ut melius tinniat formabis*“, як пише монах Теофіль¹⁾).

Звичай робити написи на дзвонах був дуже розповсюджений на заході. Вже Алкуїн, сучасник Карла Великого, говорить про існування цього звичаю за його часу. Разом з тим був розповсюджений звичай давати власні імена поодиноким дзвонам, найчастіше — імена святих. Надаванням імени дзвоніві малося на меті відрізнити посвячений дзвон од непосвяченого (хоч в латинському понтифікалі чин посвячення дзвону не сполучається з порядком надання йому імени), оддати його під захист та опіку якогось святого і, що найголовніше, підкреслити, що до церкви кличе не дзвін, а той святий, ім'я якого надано дзвоніві.

Дзвін з катедри Св. Юра у Львові,
1341 року.

Тому то й назви дзвонів ріжні: Марія, Анна, Варвара, Магдалина, Михаїл, Гавриїл, Августин і т. д. Часто це ім'я й писалося на дзвоні, наприклад: „*Paulus vocor*“ (1273 р.), „*misside coelis habeo nomen Gabrielis*“; „*Vox Augustini sonet in aure Dei*“; і т. д. Походять назви дзвонів іноді од їх властивостей („*Pretiosa*“, „*Maxima*“, „*Cantabona*“), призначення їх („*Angelus*“ — дзвонить на Аніої Паїнські). Звалися дзвони і іменами тих, що їх жертували. На дзвоні 1187 р. читаємо:

„*me dedit Antistes Sebrandus, et hoc mihi nomen*“. З святих найчастіше давалося ім'я Св. Великомучен. Катерини (замучена в Александрії Єгипетській 314 р.), бо її вважали за патронесу дзвонів²⁾. Звичай присвячувати дзвони якомусь святому й писати на дзвоні його ім'я в Латинській Церкві існує ще й тепер. Так, на нових дзвонах Варшавського костела Св. Флоріана, на Празі, читаємо: на одному „*Sw. Florian*“, на другому — „*Sw. Ignacy*“, на третьому — „*Sw. Anna*“. Назви поміщено коло рельєфного образу святого на кожному дзвоні.

Що-до розмірів стародавніх дзвонів на Заході, то вони були великі. За часів Карла Великого звичайно дзвони важили 400 фунтів. Згодом розмір їх поволі збільшувався. На початку XI ст. найбільшим дзвоном уважали дзвін в Орлеані; він важив 2600 фунтів, в XII ст. бачимо дзвони в 3000 і 4000 фунтів; в XIII ст. до церкви Богоматери в Лозанні відлито дзвона в 5210 фунтів; в XIV ст. вже було зроблено дзвона в 9000 фунтів. Але ж всі ці дзвони були занадто малими в

¹⁾ Nowowiejski, I, 1251—52.

²⁾ Ibid., I, 1244—1245.

порівнянні з тогочасними дзвонами китайськими або східно-індійськими: останні в XV ст. мали вже по 50 і навіть по 100 тисяч фунтів ваги. Вони в порівнянні з європейськими мали й інший вигляд: були довгі, кишкуваті, знизу мало а то й зовсім не розширені, а вгорі з дірочками для збільшення звуку. За те європейські дзвони мали кращий вигляд, савдяки своїй зовнішній оздобі, та значну більшість музичних тонів¹⁾.

З заходу дзвони перейшли й на христіанський слід і раніш всього до греків. Коли й як це сталося, виразних вказівок на те у грецьких письменників не знаходимо, а джерела латинські говорять про це не однаково. Венеціанський діакон Іоанн в своїй *Chronicon Venetum* оповідає, що византійський імператор Василь Македонянин (867—886) звертався до Венеції з проханням прислати йому дзвона. Дож Венеції Урсус I (864—881) в 868 р. вислав Василеві 12 дзвонів, і той повісив їх коло збудованої ним „нової“ церкви²⁾. Бароній, що користувався іншими венеціанськими джерелами (неназваними в нього), як і Гоар в своєму *Euchologion*'і, заявляє, що Урсус послав ці дзвони імператорові Михайлові в 865 р.³⁾. Отже, свідoctва латинських джерел розходяться в деталях, і за відсутністю грецьких вказівок, доводиться визнати тільки, що Константинополь запозичив дзвони з Венеції десь в половині IX ст. Та перші дзвони не мали успіху серед греків. Латинські джерела пояснюють непопулярність дзвонів серед греків тим, що для дзвонів потрібно було ставити високі вежі (дзвиниці), а часті землетруси в столиці не дозволяли робити цього⁴⁾. Але ж ці землетруси не нищили таких грандіозних будівель, як Св. Софія, і тому правдоподібноше припустити, що греки, під впливом гостроти релігійних суперечок з Римом в IX—XI ст., не симпатизували поширенням на латинському заході дзвонам. Відомий каноніст Феодор Вальсамон, вияснюючи символічне значіння бил та клепал, якими на сході скликали вірних до церкви на богослуження, пише: „в латинян, що нечестиво одстали від нас, зберегається інший звичай що-до скликання народу до церкви, бо вони користаються одним тільки цього роду знаряддям (а не трьома)—розумію дзвони“⁵⁾. Новгородський Архієпископ Антоній, що одвідав Константинополь (XII в.), пише: „а дзвонів в Св. Софії (греки) не мають, а лише, тримаючи в руці мале било, клепають до утрени, до служби ж і до вечерні не клеплють; а в інших церквах клеплють і до служби й до вечерні. Било ж тримають згідно з Ангеловою наукою. Дзвони вживають латиняне“⁶⁾.

¹⁾ Nowowiejski, I, 1252 і 1253.

²⁾ Голубинський, т. I, 2 пол., 151 (вид. 2-е).

³⁾ Ibidem, 151.—Nowowiejski, I, 1252.

⁴⁾ Nowowiejski, I, 1252.

⁵⁾ В. Голубинський, т. I, пол. 2-га, 152 (вид. 2-ге).

⁶⁾ Ibid, т. I, пол. 2-га, 152.

Наведені свідчення говорять про те, як мало були розповсюджені серед греків дзвони ще в XII і на початку XIII ст. Хрестові походи і особливо утворення Латинської імперії в 1204 р., що проіснувала до 1261 р., сприяли поширенню дзвонів серед греків в межах Візантійської держави. Хрестоносці ж занесли дзвони й до Ієрусалиму, де перші дзвони, як оповідає один західній хроніст (початок XII в.), викликали сильне зацікавлення з боку місцевої людності¹⁾.

Поширені серед греків дзвони трималися порівнюючи недовго: в середині XV ст. вся територія Візантійської імперії опинилася під владою османських турок, а ті забороняли християнам вживати дзвони. Ця заборона тяглася на протязі цілих століть. Згаданий вже наш мандрівник Григорович-Барський зазначає, що на початку XVIII ст. греки дзвонили в дзвони тільки там, де турки не чують²⁾. Під владою мусульманських властей греки мусили відмовитися від дзвонів.

До нас дзвони прийшли з заходу, правдоподібніше від німців, бо літописна назва дзвона (що потім перейшла і в російську мову) „колоколь” походить від німецького слова *die Glocke*. Здається, перші дзвони появились в Новгороді, бо найранішу про них звістку знаходимо в Новгородському літописові під 1066 роком.

Коли саме в нас появились дзвони, певних вказівок не маємо. Відомості, що маємо про дзвони з наших літописів, дуже короткі і завжди випадкові, а тому вони свідчать лише про існування в нас дзвонів, а не про те, коли й звідки занесено їх до нас. Перша згадка про дзвони в 1 Новгородському літопису під 1066 р. теж чисто випадкова: полоцький князь Всеволод захопив Новгород, набрав полонених з жінками та дітьми „и колоколы сьма у святѣй Софіѣ”. В данному разі, як і пізніше в інших випадках і місцях, дзвони з Новгородського Софійського собору являються предметом здобичі для князя-переможця. На підставі цього факту, як справедливо заявляє Голубинський, зовсім не слід думати, ніби дзвони вперше появились цього саме року або незадовго перед тим³⁾. Інші давні звістки про дзвони йдуть вже від XII ст. Під 1146 р. згадуються вони при князівській церкві в Новгороді-Сіверському⁴⁾. Далі згадуються вони в оповіданні про те, як війська Андрія Боголюбського грабували Київ. Два дні вони грабували Поділ і Гору, монастирі й Софію, й Десятинну Богородицю, нікому не було помилування; вони взяли багато майна, обголили церкви від ікон, книг та риз і винесли всі „колоколы”⁵⁾. В оповіданні про „лжого вла

1) Nowowiejski, I, 1252—1253.

2) „Нов. Скрижаль”, вид. 1859 р., 502.

3) Голубинський, „Ист. Русск. Церкви”, 2-а пол., т. I, вид. 2-ге, 152.

4) Іпат. літопис, вид. 2-е, 237.

5) П. С. Р. Лѣт. II, 100 (рік 6679—1171).

дыку Оедорца изъ Володимира" (на Клязмі) читаємо, що той, не бажаючи „поставленія отъ Митрополита" (Київського), звелів замкнути всі Володимирські церкви і забрав собі від них ключі, завдяки чому „не бы звоненія и пѣнія по всему граду". З цього видно, що в 1172 (6680) році, на який припадає згадана подія, у Володимирі на Клязмі були вже дзвони¹⁾. Згадуються дзвони і в літописних оповіданнях про діяльність Галицького князя Данила Романовича († 1263) та Волинського князя Володимира Васильковича. Так, Данило Романович, будуючи заложений ним Холм, поставив там „красну и лѣпу" церкву Св. Іоанна Золотоустого, розкішний та художній вигляд якої захоплює нашого літописця. До цієї церкви князь дав кілька дзвонів: „и колоколы принеса ис Кыива, другия же ту сольє" ²⁾. Володимир Василькович († 1288) для збудованої ним церкви Св. Великомученика Георгія Побідоносця в Любомлі (на Волині) дав якісь надзвичайні дзвони: „посла же и колоколы, дивны слышаніємъ, такихъ же не бысть во всей земли" ³⁾. Про поширення в нас дзвонів у XII ст. свідчить і „Слово о полку Игоревѣ". Про полоцького князя Всеслава читаємо тут: „тому въ Полотьстѣ позвониша заутреню рано у святыя Софеи, а онъ въ Києвѣ звонъ слышаше" ⁴⁾. Відомо, що в Новгороді вживався спеціальний дзвін для скликання громадян на віче. Дзвін цей висів на Ярославовому дворіщі, коло церкви Св. Миколая. Докладного опису зазначеного дзвону не маємо; відомо тільки, що московський князь Іван III, підбивши під свою владу Новгородську республіку й вивішивши звідти ворожі до нього боярські родини, перевіз до Москви (1478 р.) й цього дзвона, де почепив його на одній з дзвіниць у Кремлі ⁵⁾.

Як і на заході, наші перші дзвони були невеликі. Правда, літописи наші не згадують про вагу стародавніх дзвонів, але ж той факт, що пам'ятники XV—XVII ст. зазначають вагу деяких дзвонів, свідчить, що згадані в кожному випадкові поодинокі дзвони своїми розмірами та вагою переважають своїх попередників. Коло Новгороду в Антонієвському монастирі переходується дзвін Св. Антонія Римлянина: розмір його зовсім невеликий. В 1824 р. під час розкопок фундаменту Десятинної церкви в Києві знайдено „два небольших колокола особенной формы". Ця особливість форми дає підставу вважати обидва дзвони стародавніми, до того ж вони були розбиті ⁶⁾. При розкопках Іринин-

¹⁾ П. С. Р. Лѣт., т. I, 182; т. II, 102.

²⁾ Ibid., т. II, 196.

³⁾ Ibid., т. II, 223.

⁴⁾ Видання Глазунова, під редакцією А. Чудинова, СПб., 1891, 20 і 21.

⁵⁾ Іловайській Д., Ист. Россіи, ч. II, Москва, 1880, 172; т. II (період Московський), 463.

⁶⁾ Голубинський Е., Ист. Русск. Церкви, 2-га [пол. I т., 2-е вид., 153, прим.

ської церкви в Києві знайдено частини дзвону¹⁾. Пізніші джерела (від XV в.), розповідаючи про виготовлення якогось нового дзвону, зазначають його вагу в тих випадках, коли хочуть показати, що даний дзвін вагою своєю переважає всіх попередників своїх. Напр., відомості про вилитий в Новгороді Архiep. Макарієм дзвін в 250 пудів²⁾. Цей „Макар'євський колоколь“ не раз згадується в опублікованому А. Голубцовим „Чинovníкѣ Новгородскаго Софійскаго Собора“ („Чтенія“ Московск., 1899 р., кн. II, 102, 106, 155, 156 і дал.).

В XVII ст. на Україні вже існували дзвони, що дивували чужинців своїми великими розмірами. Маємо свідоцтво відомого Павла Алепського, родича Антіохійського Патріарха Макарія, що в 1654 р. (літом) одвідав, їдучи до Москви, Київ. Павло Алепський звернув увагу на дзвони в Київський Лаврі та у Софійському соборі. Його оповідання надзвичайно цікаве й важне з історичного погляду, й тому передаємо його по можливості повно. На захід од великої Лаврської церкви стоять одна проти другої дві дзвіниці. „Обидві дерев'яні, високі, чотирьохкутні. Одна з них дуже висока, сходи на неї рівні сходом на минарет Іси (Ісуса) в Дамаску. Вона величезна і має в середині багато камер... На горі висять на дерев'яних брусах п'ять великих і малих дзвонів; там же знаходиться захованим в одній з камер великий залізний годинник, бій якого чути на великому віддаленні. Він оповіщає кожду четверть години одним ударом в малий дзвін. Як минула година, той годинник вибиває спершу тихо чотири рази, а потім б'є відповідну кількість у великий дзвін... Друга дзвіниця насупроти першої, нижча за неї; на ній висить величезний дзвін, подібного якому ми ще не бачили; розмірами своїми він нагадує невеличке шатро і важить коло 50 алепських кинтарів“. До цього місця перекладчик Павла Алепського Г. Мурнос робить таку примітку: „дзвін цей у 200 пудів ваги, називається „Балыкъ“ (очевидно, „Балика“), і досі висить на Лаврський дзвіниці“³⁾.

Далі наводимо відомості Павла Алепського про дзвін Києво-Софійського собору. „Коли вдарили у великий дзвін“, пише він, — „ми вийшли подивитися на нього й побачили щось дивовижне. Він непорівняно більше дзвону Печерського—в разів сім-вісім більше, напевне буде з велике шатро. Його залізний язик важить коло півтора алепського кинтара; з великими труднощами його могли розскачати 12 юнаків, а без того, щоб його ніхто не розскачував в середині, він не міг би дійти до краю (стіни) дзвону з-за його широти. Коли в нього вда-

¹⁾ Голубинський Е., Ист. Русск. Церкви, 2-га пол. I т., 2-е вид., 153, прим.

²⁾ Голубинський, 153, прим. Дзвін цей звався „Макар'євський“.

³⁾ „Чтенія“ Моск., 1897 р., кн. IV, 54. Тут же в примітці зазначено, що кинтар рівняється 15 пуд. 25 фунт.

рили, наші уші оглушило його сильним, громоподібним дзвоном; я говорив до свого співмандрівника дуже голосно, а він нічого не чув. Міцна, висока, дерев'яна дзвіниця, яка була більшою за всі ті, що я бачив, хиталася і дрижала. Звук дзвону в Печерському монастирі різкий і вищий, а звук цього (софійського) дзвону м'якше і низче... Під час „Достойно єсть” теж вдарили в цей дзвін”¹⁾.

Як не великі були київські дзвони, що їх бачив Павло Алепський, але ж в Москві йому довелося бачити ще більші. З його оповідання довідуємося, що в Москві було зроблено московськими майстрами в 1654 р. дзвона в 8 тисяч пудів. Незабаром од сильного дзвону він розбився; тоді його спустили додолу й зробили з нього другий, ще більший. Роботу розпочали в лютому 1655 р. й провадили її дуже швидко під доглядом самого Патріарха Никона, що хотів зустрінути царя Олексія Михайловича новим дзвоном, коли той буде повертатися до дому з війни. Дзвона було повішено на дерев'яних стовпах, коло дзвіниці Івана Великого. Через якийсь час дзвін одірвався і впав, але ж зостався цілим. Тоді його в 1668 р. знову повісили коло тої ж дзвіниці на спеціально зроблених дерев'яних підставках („подмостках”). Під час сильного пожежу 1701 року цей великий дзвін впав і розбився²⁾.

І на Україні на дзвонах робилися різні написи та малюнки. Найчастіше в цих написах зазначалося, хто жертвував дзвона, до якої церкви, коли вилито дзвона та яку він має вагу. Відомо кілька написів XVII—XVIII вв. В селі Шептанах, Новгород-Сіверського повіту, зберігся дзвін з написом вгорі, коло вуха, що його вилито 1630 року. В с. Вороніжці, Глухівського пов., на дзвіні написано: „до храма Св. арх. Михаила въ гор. Воронежѣ 1652 г.”. В селі Ішові, Мглинського пов., на одному з дзвонів читаємо: „1691 р. Сей звонъ рѣба Божого Юрья Матвѣевича. Надалѣ на обитель о. Николая за отпушение грѣховъ”. В с. Заньках, Ніжинського пов., зберігався дзвін з написом: „сдѣланъ звонъ сей коштомъ въ Богу пречестного господина отца Василя Адамовича, священника храма св. Николая до града Занекъ, а въ звонѣ камней 13, камень по 18 коп. 1717 р., м. августа”. Дзвін села Норині, Мглинського пов., має такий напис: „сооружень сей звонъ коштомъ Мины Луповока и Романа Плященко до села Норина Успенія Пр. Богородицы, року 1737 м. іюня 30 дня”³⁾. В селі Степашках на Поділлі був дзвін з написом: „Савва pulko” (себ-то pulkownik). К. В. Широцький, що подає опис цього дзвону, говорить, що його зробив відомий Савва Чалий, який, покинувши Запорозжя, служив од 1738 р. у Юзефа Потоцького проти запорожців, і за службу свою одержав од

¹⁾ „Чтенія” Москов., 1897 р., кн. IV, 63 і 64.

²⁾ Ibid., 1899 р., кн. 2, протоколи 3—4.

³⁾ Модзалевський В. „До історії україн. ліярництва”, 6 („Збірник секції мистецтв, I, Київ, 1921”).

Потоцького в користування зазначене село¹⁾. На дзвоні в Кам'янці Подільському зберігся напис: „fecit me Ich. Franc. Wodick Samenec, a. 1769“. В Катеринославі, в бувшій архиєрейській (Воздвиженській) церкві, був дзвін, який звався „запорожським“. Вилито його на кошти бувшого кошового Павла Івановича Козелецького, що постригся в Нехворощанському монастирі й пожертвував туди цього дзвона. На ньому такий напис: „дѣланъ сей звонъ до обители Нехворощанской, до храму Успенія Богоматере, особливимъ коштомъ бувшаго славнаго войска — 1754 года мѣсяця октябрия 20 дня — атамана кошового Павла Іванова, а въ монашествѣ тоя жь обители Петра. А вѣсу въ немъ 203 п. фунтовъ 10, за всякій пудъ по девяти рублей, а всего кошти 200, 40 и 3“²⁾. Зазначений дзвін знаходиться в Нехворощанському монастирі (Нехвороща над р. Оріллю, на межі Полтавщини й Катеринославщини). Коли 1786 р. було скасовано Нехворощанський (як і багато інших) монастирів, чимало його церковних річей перейшло до Катеринославського архиєрейського дому, і згаданий дзвін теж опинився в Катеринославі.

Разом з написами на дзвонах робилися ще різні прикраси, образи святих, герби та инш. В цьому відношенні цікавими являються два дзвони в селі Ісачках, Лубенського пов.; на одному з них вилито образ Матері Божої—Нерушимої Стіни та Преображення Господнє, а коло них напис: „1735 апрѣля 10. Отлился звонъ сей до обители Красногорской Чорнуской, до храму Святыя и Живоначальныя Тройцы, коштомъ честнаго отца Герасима Соколика за отпущеніе грѣховъ. А вѣсу въ немъ 11 п. 22 ф.“. Другий дзвін, датований 1758 р., має ще більш складні прикраси й образи Благовіщення Матері Божої та Святителя Миколая³⁾. Дуже складні прикраси з різними написами бачимо і на дзвоні Новгород-Сіверського Спаського монастиря. Перш за все на ньому зазначено, який майстер (людвісар) робив цього дзвона 1698 р. „Сей звонъ дѣлалъ въ Новгородку Сѣверскомъ Иванъ Андриевичъ, людвисар Новгородський“. Нід написомъ зроблено герб гетьмана Мазепи з його ініціалами: „І.М.Г.В.Е.П.Ц.В.З.“ (Іван Мазепа, гетьман войска его пресвѣтлого царського величества Запорожскаго), та такими віршами:

„Йоанъ, гетманъ славный на Божию хвалу,
Полагаеть надежду и всю свою славу,
Возгласить и сей еще звукъ о его славъ,
А придатокъ немалый будетъ в вѣчной хвалѣ“.

¹⁾ „Записки“ Львівські, т. 104, 74.

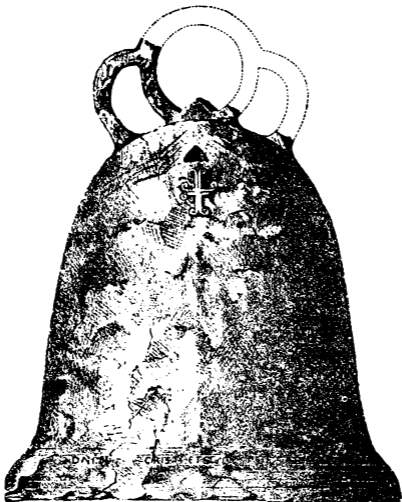
²⁾ „Труды XIII Археолог. Съѣзда“, т. II, 67. В зазначенні ваги дзвона (розміру невеликого) очевидно помилка.

³⁾ „Труды XII Археол. Съѣзда...“, т. II, 539.

На другому боці вміщено герб архимандрита Михайла Лежайського також з його ініціалами: „М.Л.А.М.В.С.Н.С.“ і знов такі вірші:

„Вѣрть (?) от Симеона Гетьманича данимъ
Колоколь Спѣсу зосталъ зепсованимъ,
Въ звонѣхъ же Спѣсу хвалу добре быти
Новопотщался звонъ теж переробити“.

Вгорі від цих написів образ Спасителя, навкруги якого читаємо слова:

Дзвін з околиць Вітербо (Тоскана), VIII ст.

„Краснѣйший добротою паче сыновъ чловѣческихъ Царь славы,
Гдѣ“.

Навкруги всього дзвона є ще один напис, що встановляє точну дату його походження:

„Року 1698 мѣца октоврія дня 1 (1), за державу благочестивого нашего гдѣря и великого кнѣзя Петра Алексѣевича, Великія и Малыя Россіи самодержца, и при счастливомъ владѣннїи ясновельможного его милости пана Ивана Стефановича Мазепы, гетмана войска его цр҃ского пресвѣтлого величества запорозкого, изрядну же обители святой всем҃лостивого Сп҃са Новгородского строителю архимандриту сушу тогда Михаилу Лежайскому“¹⁾.

Заслугує уваги ще один дзвін — „Кизикермен“. Зроблено його в кінці XVII ст. заходами полтавського полковника Павла Семеновича Герцика з тих гармат, що наші козаки відібрали од турок, коли 1695 р. взяли їх кріпость Кизикермен на Дніпрі (тепер Берислав). Він знаходився в Успенській соборній церкві м. Полтави й мав на собі вірші, хрест, образ Божої Матері, герб Герцика. Важить коло 180 пудів; в 1860-х роках він розбився, але ж в 1890-х роках його перелили, зберігши всі старовинні написи та прикраси. Вірші на ньому такі:

„Въ року тысяча шестьсотъ девяностъ пятьмъ,
По славномъ Кизикерменѣ, отъ христїанъ взятомъ,
За царства росскихъ царей Петра, Іоанна,
За гетманства Мазепы, Богомъ дарованна,
Сооружень ест звонъ сей ку Божїей славѣ
До храму Успенїя во градѣ Полтавѣ
Изъ штук Кизикерменскихъ арматныхъ здобычныхъ,
З придатками матерїй, для звона приличныхъ,
Коштомъ его милости войскъ полтавскихъ вожа,
Павла Семеновича, України строжа“.

Що всі зовнішні риси первісного „Кизикерменя“ зберіг і новий, що з'явився в кінці XIX ст., видно з того, що на останньому передано й старовинний напис про те, хто робив дзвона: „Дѣлалъ Афанасїй Петровичъ“—той відомий наш людовісар, про якого збереглися звістки з кінця XVIII ст. (можливо, що він був з Київѣ)²⁾.

Звичай прикрашати дзвони ріжними образами, малюнками, написами додержується аж до наших часів, що підтверджується зразками дзвонів, зроблених як на заході, так і на сході Європи. Серед ріжних прикрас на дзвонах бачимо й всякі емблеми державности того чи иншого христїанського народу. Український народ не одстає від инших, нам відомі спроби прикрас дзвонів на Україні після 1918 р. тризубом.

Як і на заході, наші дзвони мають власні назви. Правда, далеко не всі вони мають такі назви, а тільки деякі. Найчастіше вони походять від імени тих осіб, що жертвували оці дзвони. Як бачили вище,

¹⁾ Модзалевський В., „До істор. укр. ліярн.“, 17.

²⁾ „Чтенїя въ Истор. Общ. Нестора Лѣтоп.“, кн. XVII, вып. III, 23—24. Стаття О. Левицького: „Отчетъ объ осмотрѣ старинныхъ храмовъ въ городѣ Полтавѣ“.

Павло Алепський згадує про Київ-Печерський дзвін „Балика“. Назва його походить од імени київської родини „Балыка“. Тут же, як бачимо з „Описанія Києво-Печерской Лавры“ (Київ, 1826 р.), були ще й такі дзвони: „Успенський“, „Зосимин“, „Орел“, „Благовіст“, „Ранній“, „Буденний“, „Скликун“¹⁾). В Київ-Софійському соборі бачимо — „Мазепа“, „Рафаїл“. У Чернігові в Спасо-Преображенському соборі були „Борис“ та „Сорока“. Модзалевський, на підставі рукописного опису Видубицького монастиря 1774 р., подає такі відомості про його дзвони.

„1) Первій звонъ, называемій „Старшій“, на немъ подпись: „Въ славу и честь Божию издѣланъ звонъ сей благословеніємъ ясне въ Богу преосвященного его милости отца Варлаама Ясинского, Архієпископа Митрополита Киевского і всея Россіи, до монастиря Видубицького, въ храмъ святого Архангела Михаила, а на тотъ часъ будучого игумена, всечестного отца Варлаама Страховского, коштомъ славетного пана Тараса Петровича Желѣзного Гроша, мешанина Киевского і жены его Елены Макаровны. Дѣлалъ Афанасій Петровичъ, року 4774 (1690-го), місяца апріля 7 дня“. Вѣсомъ какъ бы въ сто пять пудъ.

2) Звонъ, называемій „Субботникъ“, дѣланъ року 4783 (1657-го), місяца юля. Сей звонъ на хвалу Божию, кому Богъ даєть (очевидно, це напис на дзвіні). Вѣсомъ какъ бы въ шестдесятъ пудъ.

3) Звонъ съ надписомъ: „Переробленъ до святого Спаса до Лесникъ, коштомъ Гавриіла Нагаевского, козака Запорожского, за отца Варлаама Страховского, игумена Видубицького, року 4783 (1697), декемврія дня 7“. Вѣсомъ какъ бы въ двадцать пять пудъ.

4) Звонъ съ надписомъ: „Року 4784 (1643), місяца апріля 5“. Вѣсомъ какъ бы въ восемнадцать пудъ.

5) Звонъ вновъ здѣланъ за отца игумена Видубицького монастиря Іакова Воронковского, 1773 году, монастырскимъ коштомъ, въ немъ вѣсу шесть пудъ.

6) Звонъ небольшой, называемій „Скликунъ“, съ надписомъ: „Року 4784 (1701)-го“. Вѣсу какъ бы въ одиный пуд“).

Отже, тут бачимо назви: „Старшій“, „Субботник“. В описові Сулмівської Покровської церкви на Переяславщині зустрічаємо такі дзвони: 1) „Благовіст“—1684 р. 20 юля; 2) „Субботник“—28 іюня 1684 р.; 3) „Постовий“—1750 р.; 4) „Скликунъ большій“—1 апріля 1629 р.; 5) „Скликунъ малій“—1761 р.; 6) „Скликунъ меншій“—без зазначення року; 7) „Кустинський“—теж без зазначення року²⁾). На дерев'яній дзвіниці в Св.-Миколаївському Гадяцькому монастирі (над його брамою) в 1784 р. знаходимо дев'ять дзвонів, що перелічуються в описові з певними назвами: „найбільшій—в 67 пудів (колись Гадяцький полков-

¹⁾ Модзалевський В., До істор. укр. ліярн., 6.

²⁾ Модзалевський В., До іст. укр. ліярн.; 12.

³⁾ Модзалевський В., „До історії українського ліярн.“, 6.

ник Борухович зробив дзвона в 49 пудів 15 фунтів; коли його було розбито, то Гадяцький полковий обозний Василь Биковський перелив його, додавши ще 17 пудів 25 фунтів), — далі йдуть: „суботник“, „поліелейний“, „буденний“, „постовий“, „малі“¹⁾). На Московщині зустрічаємо назви дзвонів: „Іван Великий“ у Москві; „Сисой Великої“ та „Поліелей“ в Ростові Великому (другої половини XVII ст.). З наведених прикладів бачимо, що на сході Європи, серед православних, назви дзвонів походять: 1) од імени святих („Іван Великий“, „Сисой Великої“); 2) од імени жертводавців („Балика“, „Зосимин“, „Орел“, „Мазепа“, „Рафаїл“); 3) од якогось міста або події („Кизикермен“); і найчастіше 4) від днів та часу, коли вживається дзвон („Успенський“, „Постовий“, „Субботник“, „Буденний“, „Поліелейний“ та инш.). Остання група власне не єсть назвою в тісному значінні слова, бо тут зазначається тільки призначення дзвона для якогось свята або дня. Через те мусимо визнати, що назви дзвонів од прізвиськ жертводавців у нас найбільш поширені. Це—найбільш простий і звичайний привід до походження назв. Але ж в таких випадках потрібні ще й деякі умови для того, щоб пішла якась назва. Не можу вяснити цієї справи з-за відсутности потрібних для того відомостей. Можна лише привести один конкретний приклад. Згаданий вже Архiepіскоп Савва (Тихомірів) розповідає, як на початку травня 1871 р. до Витебську з Москви було привезено дзвона в 312 пудів 8 фунтів ваги, вартість його з приставкою 4500 карбованців. 8 травня після молебна на соборному майдані, в присутності численного народу дзвона було повішено на одній з соборних башт. „Городяне“ — зауважує автор „Хроніки моеї життя“— „зосталися задоволені новим дзвоном і охрестили його моїм іменем“, себ-то назвали „Саввою“, хоч дзвона пожертвував не Архiepірей, а один з московських купців, приятель і прихильник Архiepіскопа Савви²⁾).

Що-до кількості дзвонів, потрібних для кожної поодинокій церкви, то зазначити її неможливо. З недавньої практики виходить, ніби то нормальний підбор дзвонів—дев'ять. Але ж історичні відомості наші не дають вказівок на якусь сталу та певну кількість дзвонів в кожній окремій церкві. Літописні згадки про дзвони ніколи не зазначають якоїсь їх кількості. Коли в пізніших джерелах зустрічаємо вказівки на неї то вона не однакова. Так, Павло Алепський на одній з Лаврських дзвіниць в Києві бачив п'ять дзвонів — великих і малих, — а на другій—один великий³⁾; в Коломні на соборній дзвіниці (того ж 1654 р.) він бачив 12 великих і малих дзвонів, звук яких він прирівнює до грому⁴⁾. У Київському Видубицькому монастирі в 1774 р. було шість

¹⁾ „Унив. Извѣст.“ (Київ), 1886, № 10, 155 (Стаття М. Стороженка).

²⁾ „Хроника моеї життя“, т. IV, 436—437 і 438.

³⁾ „Чтенія“ Моск., 1897 р., кн. IV, 54 і 63.

⁴⁾ Ibid., 1897, кн. IV, 148.

дзвонів¹⁾, а в Гадяцькому Миколаївському—в 1784 р. девять²⁾). В Новгородському Софійському соборі в 1900 р. було вісімнадцять дзвонів (серед них один перелитий з того, що з наказу Івана Грозного, в нього колись було одрубано ухо)³⁾). Очевидно, кількість дзвонів в кожній церкві залежала від коштів та старань парахвіян. В останні часи перед революцією 1917 року російські ліярні пропонували певну кількість дзвонів, пристосованих один до одного з погляду музично-гармонійного, бо самий дзвін у нас на Україні, як і в Московщині, підлягає вигогам гармонії.

Матеріалом для наших дзвонів служить головним чином мідь, та тільки не чиста, а з домішкою інших металів, в тому числі й срібла. Від пропорції таких домішок залежить присмність та мелодичність дзвону. Тому то й буває, що далеко не всі дзвони мають однакові що-до присмности звуки. Маємо зразки дзвонів з одного тільки срібла, без домішки інших металів. Такий дзвін був у Харькові. Зроблено його в 1889 р., з ініціативи місцевого Архиепископа Амвросія (Ключарова), духовенством харьковської єпархії на спомин про врятування царської сім'ї від загибелі під час залізнодорожної катастрофи коло станції Борки 17 жовтня 1888 р. Важив він десять пудів і мав спеціальне призначіння: його повішено не на дзвіниці з іншими дзвонами, а окремо на стіні катедрального собору й дзвонили в нього щодня поміж дванадцятю та першою годиною дня й не менше, як пять минут. Оздоблено його було шифрами всіх членів царської родини, що знаходилися в потязі під час катастрофи⁴⁾). Але ж звук цього дзвону з чистого срібла не був особливо приємний: очевидно, один якийсь метал не може дати тої приємности, яку маємо од поміси з мідью кількох металів.

Найбільшим дзвоном на світі вважався т. зв. „Царь-Колоколь“, що знаходиться в Москві й стоїть без всякого вжитку в Кремлі. Вилито його було ще за царя Бориса в Москві. Його кілька разів перероблювано, а остаточний вигляд надано йому в 1734 р. майстром Михайлом Монторіним; ваги в ньому 4329 центнарів⁵⁾). В Троїце-Сергійовій Лаврі, коло Москви, головний дзвін важить чотири тисячі пудів. Такої ж самої ваги (себ-то 4 тисячі пудів) дзвона зроблено в 1898 році і в Київ-Печерській Лаврі; висить він на головній Лаврській дзвіниці. Взагалі найбільші в Європі дзвони ми бачимо на території бувшої

¹⁾ Модзалевський В., *Op. cit.*, 12.

²⁾ „Унив. Извѣст.“, 1886 р., № 10, 155.

³⁾ „Истор. Вѣст.“, 1900 р., № 10, 256, „Освященіе Софійскаго Собора“ — А. Слезинскаго.

⁴⁾ „Вѣра и Разумъ“, 1889, № 1, отд. „Листок Харьк. єпархії“, стор. 1—3, стаття: „Царскій колоколь“.

⁵⁾ Nowowiejski, I, 1256.

Російської імперії, де дзвони в тисячу пудів зовсім не рідке явище. Що-до Західньої Європи, то тут найбільшими дзвонами являються такі: в Парижі маємо при базиліці Серця Ісусового „Savoয়ারде“, який зроблено в 1895 році; важить він 27 тисяч кілограмів і коштує 100 тисяч франків. Другий парижський дзвін, в соборі Notre Dame, зветься „Емануїл“, зроблений Людовиком XIV; важить 430 центнерів. В Кельні, в знаменитому соборі, дзвін „Kaiserglocke“ важить 433 центнери; зроблено його в 1875 р. з тих гармат, що німці забрали у французів підчас війни 1870 року¹⁾. Далі варті уваги ще дзвони в Римі, в соборі Св. Петра—835 пуд., (вилито 1786 р.), в Йорку, в Англії т. зв. „Великий Петро“ — 602 пуди. У Відні в соборі Св. Стефана — 989 пуд.; в Милані—300 центнерів, в Ерфурті—286 центнерів²⁾.

На території Речі Посполитої Польської треба зазначити дзвін „Zygmunt“ в Краківській катедрі³⁾. У Львові дуже цікавим являється невеликий дзвін в церкві Св. Юра (катедра українських уніатських митрополитів), зроблений 1341 р. Дослідувачі вважають його прекрасним пам'ятником тої доби нашого мистецтва, коли воно носило всі риси готики. Майстром його був якийсь німець. В верхній частині дзвону, поміж вилитими рубцями вміщено слов'янський напис, який, на жаль, можемо передати лише в польському перекладі: „W roku 6849 ulany był dzwon ten świętemu Jerzemu przy kniaziu Dmytrze (przez albo za staraniem) ihumena Eufimiego“. Другий напис меншими літерами на плащі дзвону: „napisał Skora Jakow“. 6849-й рік од сотворіння світу внівається 1341 рокові від народження Христа. Князь Дмитро, за якого вилито дзвона, — це Любарт Гедиминович, християнське ім'я якого було Дмитро; в 1341 р. він володів не тільки Волинью, а й Галичиною з Львовом. Імя ігумена Евфимія згадано тому, що Св. Юрій, теперішня катедра уніатських митрополитів, був тоді монастирем (заснував його князь Лев, син Данила Романовича⁴⁾). В Почаївській Лаврі маємо одного дзвона першої половини XVII ст., часів преподобного Іова Зализа. В „Описанні Почаевской Лавры“ (вид. 1904 року) про цього дзвона занадто короткі відомості: „старинный отъ 1621 г. колоколь малыхъ размѣровъ“ (стр. 112). Найбільший в Почаївській Лаврі дзвін важить 698 пудів 30 фунтів⁵⁾; коли його одлито, відомостей не маємо.

На Волині, що в XIII—XIV ст. грала велику політичну роль в боротьбі між Литвою й Польщею, а в XVI—XVII вв. була визначним

¹⁾ Nowowiejski, I, 1257.

²⁾ Nowowiejski, I, 1257—1258.—Брокгауз-Эфрон. Энцикл. Слов., полут. 30, 722.

³⁾ Nowowiejski, I, 1258.

⁴⁾ Badecki Kar., Średniowieczne ludwisarstwo Lwowskie, Lwów—Kraków—Warszawa, 1921, стр. 12-17 (Одбитка з «Gazety Lwowskiej» 1921 р., №№ 27—34).

⁵⁾ „Описание Почаевской Успен. Лавры“, изд. 5-е, 1904, стр. 112.

культурно-освітнім осередком східної Європи, повинно було б зберегтися немало цікавих для нас дзвонів (як і взагалі пам'яток місцевої старовини, на жаль, дуже мало дослідженої), але ж вони загинули в часи світової війни. В 1915 р., коли німецькі війська стали посуватися на схід, російська влада видала наказ, разом з евакуацією людности, вивозити з Волині й церковні дзвони. Через те парахвільні церкви та монастирі zostалися без дзвонів. Останні збереглися в поодиноких селах цілком випадково. Так, священник села Вілії, під Кременцем, не виконав наказу, а в ночі закопав дзвони церковні в себе на току і місце схованки їх прикрив скиртою соломи. Про це знали, крім самого священника, тільки ключник та церковний староста. Через кілька років дзвони було одкопано й повішено на своєму місці. Завдяки неслухняності місцевого священника, парахвія села Вілії зберегла собі дзвони¹⁾. Почаївська Лавра, завдяки енергії свого намісника, в 1918 р., за гетьманства Павла Скоропадського, встигла повернути собі вивезені в 1915 р. дзвони, іншим же монастирям та парахвіям не пощастило цього зробити, і їх дзвони назавжди загинули під владою большевиків, що останніми роками нищать всі церковні дзвони, не вважаючи ні на їх мистецьку вартість, ані на історичне значіння.

Які дорогоцінні пам'ятники старовини та мистецтва загинули там, в совітських республіках, можна бачити з докладу п. Б. Пилипенка „Мазелин дзвін“ (в одній з комісій Української Академії Наук). Докладчик заявляє, що з тих дзвонів, які знищено „на потреби індустріалізації“, ним „відкрито, описано й занотовано багато цікавих пам'яток“ українського ліярництва на Чернігівщині, які зоставалися невідомими попереднім дослідувачам. Серед них знаходився й дзвін з Домницького монастиря. Дзвін цей не великий, важить всього „32 камені“ (камень—32 російськ. фунти), має на собі написи, з яких видно, що його пожертвував гетьман Мазепа в самому кінці XVII ст. до Воскресенської церкви міста Батурина, звідки й попав він на дзвіницю Домницького монастиря. В написах подано ім'я майстра-людвисара Карпа Балашевича з Глухова, повний титул та ім'я гетьмана й кілька рельєфних образів релігійного змісту, герб Мазепи й його портрет „в увесь зріст, з булавою, в урочистій позі“. З тексту написів видно, що дзвін називався „Голубом“²⁾. На жаль, не подано самого тексту написів, а передано лише зміст їх. Вже самий портрет Мазепи багато значить: хоч цей гетьман і славився своїми щедрими жертвами на церкви й монастирі, але ж правдивого портрету його не збереглося.

¹⁾ З оповідань магістра теології п. А. Лапинського.

²⁾ „Україна“ (Київська), 1930 р., липень-серпень, стр. 196—198. Наведені відомості автор здобув за ласкавою допомогою шановного п. д-ра С. П. Наріжно-го; за те він і висловлює останньому свою сердечну подяку.

2718877

На при кінці цього короткого нарису не зайвим буде згадати ще про п'ять дзвонів, які, хоч і з'явилися тільки в 1929 р., а проте мають вже історичне значіння. Мова йде про ті дзвони, що послано від імени Православної Церкви в Речі Посполитій Польській до православного собору в Токіо й, таким чином, являються даром першої Церкви для Православної Церкви в Японії. В 1925 р., підчас землетрусу в Токіо, згорів тамошній православний собор. За матеріальною допомогою Європейських Православних Церков собор було поновлено, й 15 грудня 1929 р. відбулося урочисте його посвячення, в присутності трьохтисячного зібрання народу (95% присутніх творили православні японці), міністра народньої освіти в Японії, представників громадських організацій. Ось для цього собору, згідно з постановою Св. Синода Православної Церкви в Польщі, було переведено по всіх храмах одноразову збірку грошей, яка й дала до 7 тисяч злотих. На зазначену суму було зроблено й вислано до Японії п'ять дзвонів, вагою в 466, 129, 62, 33 і 22½ клгр. В Токіо їх повішено на дзвіницю, й вони там скликають на церковні відправи православних христیان-японців.

Дзвони, одляні в Польщі для Японської Православної Церкви.

Примітка Редакції. Вміщена тут стаття являється першим розділом розвідки про дзвони. В дальших розділах говориться про богослужбове значіння дзвонів, різні способи дзвону т. ин.

ТОГО Ж АВТОРА.

---

1. Аполон Скальковський, як історик Степової України (З „Наук: Ювильейн. Збірника Україн. Унів-ту в Празі, присвяч. П. Президенту Ч.С.Р Т. Г. Масарикові“, т. I, 291—356).

2. „Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“ та його походження і значіння. Прага, 1925 (Видання „Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі“). Стор. 28.

3. „Атакування“ Запорозької Січі 1775 року (З нагоди 150-літних роковин зруйнування Січі). Відбитка з „Літерат.-Науков. Вістника“, 1925 р., вересень, 51—70 стор.

4. Січковий архимандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел. Стор. 22 (Відбитка з „Записок Науков. Т-ва ім. Шевченка“, т. CXLVII).

5. З історії грошових знаків на Україні. Подебради, 1927, стор. 19 (Відбитка з „Записок Української Господарської Академії в Чехословацькій Республіці“, т. I).

6. Дослідження церковної історії в православних країнах. Кременець, 1931, стор. 20 (Відбитка з „Духовного Сіяча“ 1931 р., №№ 8—10).

Відбитка з часопису „Επισ“, книга V, 1931.

Drukarnia Synodalna, Warszawa (4), Zyguntowska 13.

